

■ «ΑΝΙΧΝΕΥΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΣΤΟΝ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ»: ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ ΥΛΙΚΟΥ ΓΙΑ ΤΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΤΗΛΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΟΜΟΓΕΝΩΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ

Αντώνης Χουρδάκης

Καθηγητής
Παιδαγωγικό Τμήμα Δ.Ε
Πανεπιστήμιο Κρήτης
ahurdakis@edc.uoc.gr

Περίληψη

Στην παρούσα μελέτη παρουσιάζονται οι επιστημονικές και μεθοδολογικές αρχές στις οποίες βασίστηκε η συγκρότηση του μαθήματος «Ανιχνεύσεις στην ιστορία και στον πολιτισμό των Ελλήνων» για το πρόγραμμα τηλεκπαίδευσης ομογενών εκπαιδευτικών. Αναλύονται επίσης το πλαίσιο σχεδιασμού και η διδακτική προσέγγιση του μαθήματος και γίνονται γνωστοί οι γενικοί σκοποί και οι στόχοι του. Τέλος, γίνεται λόγος για τον ιδιαίτερο χαρακτήρα του προγράμματος, όπως αυτός διαμορφώθηκε με τη λογική μιας παιδαγωγικής της ιστορίας μέσω τηλεκπαίδευσης (e-learning). Το διδακτικό υλικό και η προτεινόμενη διδακτική του μαθήματος προσεγγίζει τον ελληνικό πολιτισμό υπό το πρίσμα της πολυπολιτισμικότητας. Επιπλέον, οι δραστηριότητες και οι ασκήσεις έχουν σχεδιαστεί με σκοπό να αναδείξουν την κριτική σκέψη του σπουδαστή/ εκπαιδευτικού, καθώς και να τον φέρουν σε επαφή με νέους τρόπους διδακτικής προσέγγισης της ιστορικής γνώσης.

Λέξεις Κλειδιά

Ιστορικός λόγος, διαπολιτισμική προσέγγιση, διδασκαλία της ιστορίας μέσω τηλεκπαίδευσης (e-learning history), ιστορικές πηγές, κριτική σκέψη.

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Το μάθημα «Ανιχνεύσεις στην ιστορία και στον πολιτισμό των Ελλήνων» προορίζεται να βοηθήσει τον Έλληνα εκπαιδευτικό της Διασποράς να εξετάσει τον τρόπο ζωής, τα δημιουργήματα και τις νοοτροπίες των Ελλήνων στην πορεία του χρόνου, να αξιολογήσει τα ιστορικοπολιτισμικά δρώμενα της ελληνικής κοινωνίας, και να διακρίνει το «τι» από όλα αυτά έχει επιβιώσει στον εαυτό του και στον γύρω κοινωνικοπολιτισμικό του περίγυρο. Οι προτεινόμενες διδακτικές κατευθύνσεις αξιοποιούν τα δεδομένα της ιστορικής έρευνας και βοηθούν τους εκπαιδευτικούς να συνειδητοποιήσουν, μέσα από την ελληνική ιστορία και τον πολιτισμό, ότι το ιστορικό σκέπτεσθαι βασίζεται στην κριτική προσέγγιση των ιστορικών πηγών και στην κατανόηση της διαλεκτικής σύνδεσης παρελθόντος - παρόντος.

Το μάθημα αυτό επιχειρεί να ανταποκριθεί σε τρεις βασικές προκλήσεις: α) στα ζητήματα που θέτει ο υπό εξέλιξη επιστημονικός διάλογος σχετικά με την επιστημολογία και τη μεθοδολογία της διδακτικής της ιστορίας, β) στην ιδιαιτερότητα της ομάδας που απευθύνεται, δηλαδή των Ελλήνων εκπαιδευτικών της Διασποράς, που ζουν σ' ένα συγκεκριμένο κοινωνικο-πολιτισμικό

πλαίσιο (εκπαίδευση ενηλίκων) και γ) στον ιδιαίτερο τρόπο διδασκαλίας και των μέσων εκμάθησης (τηλεκπαίδευση).

Ιδιαίτερα η τρίτη πρόκληση (η διδασκαλία της ιστορίας και του πολιτισμού μέσω του διαδικτύου) θέτει καινούργια χαρακτηριστικά και αναδεικνύει σε παγκόσμια κλίμακα ένα έντονο ενδιαφέρον στην ενασχόληση μας με το παρελθόν. Η ιστορία και ο πολιτισμός στα νέα ηλεκτρονικά μέσα της εποχής μας επαναπροσδιορίζουν την προσέγγιση και ως ένα βαθμό διαφοροποιούν την ανάγνωση και διδασκαλία τους (Poster, 2001).

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΚΑΙ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΕΣ ΑΡΧΕΣ ΓΙΑ ΤΗ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΟΥ ΜΑΘΗΜΑΤΟΣ «ΑΝΙΧΝΕΥΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΣΤΟΝ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ»

Η σύγχρονη ιστοριογραφία βρίσκεται σε ένα κρίσιμο μεταίχμιο της πορείας της και οι παραδοσιακές θετικιστικές, συμβαντολογικές προσεγγίσεις της ιστορίας αποδεικνύουν όλο και περισσότερο την ανεπάρκειά τους για μια σφαιρικότερη προσέγγιση του παρελθόντος (πιο ευέλικτη και πολυδιάστατη) (Χουρδάκης, 1997, Δαφέρμος, 2004).

Το νέο επιστημονικό παράδειγμα που αναδύεται από τη μέχρι σήμερα διεθνή εμπειρία ως προς τη διδασκαλία της ιστορίας, καθώς και οι νέες επιστημολογικές και μεθοδολογικές θέσεις του σύγχρονου ιστορικού λόγου, μας προσανατολίζουν στην ανάδειξη ποικίλων μορφών του ιστορικο-πολιτισμικού γίνεσθαι.

Έτσι, οι βασικές θεωρητικές αρχές του μαθήματος «*Ανιχνεύσεις στην ιστορία και στον πολιτισμό των Ελλήνων*» στηρίχθηκαν, αφενός μεν, στην πρόοδο της ιστοριογραφίας και των πολιτισμικών σπουδών (cultural studies) (Ιγκερς, 1991, Williams, 1994, Φίλιας, 2000), αφετέρου δε, στις μελέτες γύρω από την εκπαίδευση των ελληνοπαίδων του εξωτερικού (Δαμανάκης, 1999, Χουρδάκης, 2001).

Το παρόν εγχείρημα αναδεικνύει και αξιοποιεί παράλληλα με την ιστορία της Ελλάδας και την ιστορία των Ελλήνων της Διασποράς. Η συγκεκριμένη πρόταση-προσέγγιση εδράζεται στην παραδοχή ότι η Ιστορία της Διασποράς αποτελεί αναπόσπαστο και οργανικό τμήμα της ιστορίας των Ελλήνων (Χουρδάκης, 2004).

Μία από τις σημαντικότερες παραμέτρους του ιστορικού αυτού μαθήματος αποτέλεσε η αξιοποίηση της κριτικής σκέψης και η όσο το δυνατόν μεγαλύτερη συμμετοχή του σπουδαστή/ εκπαιδευτικού στην «ανακάλυψη» της ιστορικής γνώσης. Τα δεδομένα αυτά οδήγησαν στο σχεδιασμό ενός διδακτικού παραδείγματος, το οποίο έδωσε έμφαση:

- στη διδακτική εκείνη προσέγγιση που αντιμετωπίζει την ιστορία ως πρόβλημα (histoire- probleme) και όχι ως απλή εξιστόρηση και αφήγηση γεγονότων (Moniot, 1993, Dosse, 1993).
- στην ανάδειξη των ειρηνικών περιόδων και της πολιτισμικής δραστηριότητας των Ελλήνων (προβάλλοντας την καθημερινή ζωή, τις συνήθειες και τα ήθη τους), χωρίς ωστόσο να αποσιωπά τους πολέμους ή να ωραιοποιεί ιστορικές περιόδους (Χουρδάκης, 2001).
- σε μια ιστορικο-συγκριτική προσέγγιση που στοχεύει στη συνάντηση των πολιτισμών, θεωρώντας ότι στα σημεία συνάντησης των πολιτισμών (cross cultural interaction) διαμορφώνονται νέα ιστορικά μορφώματα.
- σε μια προσέγγιση κατανόησης της ιστορίας με βάση όχι μόνο το βραχύ

ιστορικό χρόνο, αλλά και τη μέση και μακρά διάρκεια (Braudel, 1969). Έτσι, η κατανόηση των επιμέρους ιστορικών γεγονότων είναι δυνατή μόνο όταν η παρουσίασή τους εντάσσεται σε ευρύτερο χωρο-χρονικό πλαίσιο.

- σε μια διαπραγμάτευση νέων ιστορικών πεδίων και στην ανάδειξη νέων διαστάσεων της ιστορίας, όπως: η ιστορία των κοινωνικών αναπαραστάσεων (αντιλήψεων, ιδεολογιών, κλπ.), η ιστορία των νοοτροπιών, η ιστορία των επιστημών, η ιστορία της λογοτεχνίας και της τέχνης, κλπ., η ιστορία της καθημερινής ζωής (μικροϊστορία), η ιστορία του υλικού πολιτισμού, η ιστορία των γυναικών, των παιδιών, των μη προνομιούχων ομάδων της κοινωνίας, κ.ά. (Γιαννόπουλος, 1988, Dosse, 1993, Λε Γκοφ, 1998, Μπόκοκας, 2004).
- στο διάλογο ανάμεσα στο παρόν και στο παρελθόν και στην ανάδειξη της διαλεκτικής σχέσης συνέχειας – ασυνέχειας, συγχρονίας – διαχρονίας. Όπως παρατηρούσε ο Ν. Σβορώνος «μόνο ξεκινώντας από το παρόν είναι δυνατός ο πλουτισμός της ιστορικής προβληματικής, χωρίς αυτό να σημαίνει τη μηχανική μεταφορά του παρόντος στο παρελθόν» (Σβορώνος, 1976).

ΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΥ ΚΑΙ Η ΔΙΔΑΚΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΟΥ ΠΑΡΟΝΤΟΣ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ ΣΠΟΥΔΩΝ

Το πλαίσιο σχεδιασμού, η διδακτική προσέγγιση και ο ιδιαίτερος χαρακτήρας του παρόντος προγράμματος σπουδών επιβάλλουν την παρουσίαση ενός εναλλακτικού ιστορικού λόγου με βασικό στόχο την ανάδειξη πεδίων του ιστορικού, κοινωνικού και πολιτισμικού γίνεσθαι. Έτσι στο μάθημα «*Ανιχνεύσεις στην ιστορία και στον πολιτισμό των Ελλήνων*» η προώθηση του νέου παραδείγματος στηρίζεται στην επιλεκτικότητα της παρεχόμενης ιστορικής γνώσης και όχι στην ποσότητα των πληροφοριών. Το μάθημα αναφέρεται στην ιστορία της Ελλάδας και υιοθετεί ως βασική μέθοδο την ιστοριογεωγραφική προσέγγιση (Μαργαρίτης, 1988, Χουρδάκης, 2001). Πιο συγκεκριμένα:

- Η ύλη οργανώνεται μέσα από τη διδασκαλία μιας διευρυμένης τοπικής ιστορίας, της ιστορίας των γεωγραφικών διαμερισμάτων (περιφερειακή ιστορία) και η ιστορική γνώση αναπτύσσεται αλυσιδωτά. Το «δρομολόγιο» ξεκινά από τη Θράκη, έπειτα -και με τη σειρά- συνεχίζεται στη Μακεδονία, τη Θεσσαλία, την Ήπειρο, τα Ιόνια νησιά, τη Στερεά Ελλάδα, την Πελοπόννησο, τα νησιά του Αιγαίου και την Κρήτη, και το ταξίδι ολοκληρώνεται στην Κύπρο. Γίνεται αναφορά στις τοπικές ιστορίες και πολιτισμούς, αλλά επιχειρείται να αναδειχθεί η σύνδεσή τους με τη γενική ιστορία της Ελλάδας. Η κίνηση από το επιμέρους και το τοπικό, στο γενικό, (εθνικό-ευρωπαϊκό-παγκόσμιο) και αντιστρόφως διαμορφώνει μια ολιστική ιστορική προσέγγιση.
- Αναδεικνύεται και αξιοποιείται η ιστορία της Διασποράς (ενταγμένης μέσα στο ιστορικό συγκείμενο της ιστορίας και του πολιτισμού της χώρας διαβίωσης) ως οργανικό τμήμα της ιστορίας των Ελλήνων («*Ιστορία τρίτου χώρου*») (Χουρδάκης, 2004).
- Δίνεται έμφαση σε μια διαθεματική προσέγγιση της ιστορίας μέσα από τη λογοτεχνία, τον κινηματογράφο, τις επιστήμες και την ιστορία τους, αλλά και μέσα από πτυχές της καθημερινότητας, όπως ψυχαγωγία, διατροφικές συνήθειες κλπ. (Λεοντσίνης, 1996, Χουρδάκης, 2001).
- Στο πρόγραμμα σπουδών εντάσσονται και αξιοποιούνται οι ιστορικές μαρ-

τυρίες -πηγές, αρχαιολογικά ευρήματα κλπ.- στη διδακτική της ιστορίας. Το αρχαιολογικό αντικείμενο και το έργο τέχνης χρησιμοποιούνται στην εικονογράφηση, καθώς παρέχουν τόσο στοιχεία ιστορικής γνώσης συνδεδεμένα με το κείμενο, όσο και αισθητική παιδεία (Ross, 1984, Γοδόση, 1990).

- Το περιεχόμενο του μαθήματος αναδεικνύει νέες, ελλιπώς μέχρι σήμερα διερευνημένες διαστάσεις της ιστορίας, όπως επιτάσσει η σύγχρονη ιστορική επιστήμη (Κόκκινος, 1998).
- Παρέχεται στους ίδιους τους σπουδαστές η δυνατότητα να διαμορφώσουν ιστορικό λόγο -ιδίως σε θέματα που πλησιάζουν τη βιωμένη προσωπική ιστορία τους- καθώς συμμετέχουν στην ανακάλυψη της ιστορικής γνώσης.
- Οι «παραμελημένες» και σε πολλές περιπτώσεις «συρρικνωμένες» ιστορικές περιόδους με έντονα πολυπολιτισμικά στοιχεία, όπως τα ελληνιστικά χρόνια, η ρωμαϊκή Ελλάδα, η ύστερη αρχαιότητα κ.ά., αξιοποιούνται στο συγκεκριμένο πρόγραμμα σπουδών (Παπαδάκης & Μπόκοιλας, 2004).

ΓΕΝΙΚΟΙ ΣΚΟΠΟΙ ΚΑΙ ΣΤΟΧΟΙ ΤΟΥ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ ΣΠΟΥΔΩΝ

Οι προαναφερόμενες μεθοδολογικές στρατηγικές και η οργάνωση της διδασκαλίας θεωρούμε ότι εναρμονίζονται με τις γενικότερες στοχεύσεις της Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης και της διαπολιτισμικής προσέγγισης της ιστορίας.

Πιο συγκεκριμένα, σε μικρο-επίπεδο αναμένεται οι εκπαιδευτικοί μέσω της ιστορικής προσέγγισης να εξετάσουν αντιπροσωπευτικά γεωγραφικά, ιστορικά, κοινωνικά, πολιτιστικά παραδείγματα από την ελληνική περιφέρεια και να αξιολογήσουν την πολιτισμική ποικιλία και πολυμορφία τους. Επίσης επιχειρείται να αναδειχθεί η σύνδεση της τοπικής ιστορίας με τη γενική ιστορία της Ελλάδας και της ιστορίας της Ελλάδας με την παγκόσμια ιστορία. Επιπλέον, σε μακρο-επίπεδο επιχειρείται η ανάδειξη των σημείων «συνάντησης» και αλληλεπίδρασης των πολιτισμών και η ανάπτυξη δι(α)πολιτισμικής ιστορικής συνείδησης.

Σε αντιστοιχία με τους γενικούς στόχους του μαθήματος, επιδιώκεται οι εκπαιδευτικοί:

- να διερευνήσουν πεδία της επιμέρους ιστορίας όπως το πολιτικό, κοινωνικό, οικονομικό και πολιτισμικό γίγνεσθαι
- να προβληματιστούν σχετικά με τον τρόπο διερεύνησης της ιστορίας και του πολιτισμού, αλλά και σχετικά με τους γενικότερους τρόπους συλλογής πληροφοριών για το ιστορικό παρελθόν
- να εξοικειωθούν με την ύπαρξη αντικρουόμενων ιστορικών μαρτυριών, αλλά και ποικίλων ιστοριογραφικών προσεγγίσεων και ερμηνειών
- να κατανοήσουν τη σημασία της αξιοποίησης των αρχαιολογικών ευρημάτων και των ιστορικών πηγών στην έρευνα
- να είναι σε θέση να αναγνωρίζουν και να συγκρίνουν τις ομοιότητες και τις διαφορές των μεταναστευτικών ρευμάτων σε παλιότερες αλλά και στις σύγχρονες κοινωνίες
- να είναι σε θέση να συνθέσουν στο τέλος της κάθε ενότητας τις πληροφορίες που προσέλαβαν και να διαμορφώνουν μια συνολική αντίληψη για τα ιστορικά πολιτισμικά δρώμενα

- να εξοικειωθούν με τη χρήση των νέων τεχνολογιών στη διδακτική της ιστορίας και με τις βασικές αρχές μιας εξ αποστάσεως μάθησης στο χώρο της ιστορίας και του πολιτισμού
- να αξιοποιήσουν το προσφερόμενο πλούσιο οπτικό περιβάλλον, το οποίο πιστεύεται ότι θα συμβάλλει στην αποτελεσματικότερη προσέγγιση του προγράμματος σπουδών.

Η ΜΑΘΗΣΗ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΜΕΣΩ ΤΗΣ ΤΗΛΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ (E-LEARNING HISTORY)

Το διδακτικό υλικό αλλά και η προτεινόμενη διδακτική του μαθήματος (συμπεριλαμβανομένων των δραστηριοτήτων και των ασκήσεων) έχουν σχεδιαστεί με σκοπό να αξιοποιήσουν την κριτική σκέψη του σπουδαστή/ εκπαιδευτικού, καθώς και να τον φέρουν σε επαφή με εναλλακτικούς τρόπους διδακτικής προσέγγισης της ιστορίας και του πολιτισμού.

Η βασική δομή του μαθήματος περιλαμβάνει την *Εισαγωγή*, όπου γίνεται λόγος για τον σκοπό, τα προσδοκώμενα αποτελέσματα, τις έννοιες κλειδιά και ακολούθως ο μαθητής έρχεται σε επαφή και με τις πρώτες εισαγωγικές παρατηρήσεις της συγγραφικής ομάδας για το περιεχόμενο της ενότητας. Έπειτα, ακολουθεί το κυρίως κείμενο, εμπλουτισμένο με πηγές, χάρτες, διαγράμματα, φωτογραφίες κλπ., τα *Παράλληλα Κείμενα* –κείμενα, στα οποία προτρέπουμε να πάει ο εκπαιδευτικός προκειμένου να απαντήσει σε αντίστοιχες εργασίες, τα *Κείμενα Αναφοράς* –κείμενα για περισσότερη μελέτη ενός ζητήματος, οι *Δραστηριότητες* και τέλος οι *Ασκήσεις Αυτοαξιολόγησης*. Κάθε ενότητα ολοκληρώνεται με τη *Σύνοψη* του περιεχομένου, το βασικό *Γλωσσάρι*, και τη *Βιβλιογραφία* της ενότητας.

Επειδή μέσω του προγράμματος αυτού επιχειρείται η μάθηση της ιστορίας μέσω τηλεκπαίδευσης (*e-learning history*) ήταν αναγκαίο να ληφθούν υπόψη τα παρακάτω σημεία:

- Συγκρότηση της παρεχόμενης ιστορικής γνώσης με βάση την επιλεκτικότητα, την αντιπροσωπευτικότητα και την πολυμορφία, και όχι την ποσότητα και τη λεπτομέρεια.
- Οργάνωση της επικοινωνίας των επιμορφωτών με τους εκπαιδευτικούς-σπουδαστές μέσω ζωντανών (συγχρονικών) συναντήσεων/ τηλεδιασκέψεων, αλλά και της στενής συνεργασίας μέσω ηλεκτρονικού ταχυδρομείου (*e-mail*), προκειμένου να αντισταθμιστεί, όσο το δυνατόν, η απουσία άμεσης, πρόσωπο με πρόσωπο, επαφής τους.
- Αξιοποίηση του διαδικτύου (*internet*) και των δυνατοτήτων του (έγκριτες ιστοσελίδες δημόσιων και άλλων οργανισμών), καθώς και του εποπτικού υλικού (φωτογραφίες, χάρτες, πίνακες κλπ.).
- Ενεργή συμμετοχή των εκπαιδευτικών στη μαθησιακή διαδικασία και στη συγκρότηση της ιστορικής γνώσης. Οι εκπαιδευτικοί δεν μπορούν να θεωρούνται ως παθητικοί καταναλωτές έτοιμης γνώσης, αλλά ως φύσει και θέσει ερευνητές (έτσι προτείνεται να έρθουν σε επαφή με πηγές και να κατανοήσουν τη μέθοδο εργασίας του ιστορικού).
- Αξιοποίηση της κριτικής σκέψης του εκπαιδευτικού και γνωριμία με εναλλακτικούς τρόπους διδακτικής προσέγγισης της ιστορικής γνώσης (π.χ. ο εκπαιδευτικός βασιζόμενος στο περιεχόμενο των ενοτήτων καλείται να συντάξει -ως δραστηριότητες- σχέδια διδασκαλίας).

- Κατάθεση εκ μέρους των εκπαιδευτικών θέσεων/ προτάσεων (εκθέσεις, σκέψεις και ιδέες) σε ανοικτά και συζητήσιμα θέματα ιστορίας και διδακτικής της ιστορίας και του πολιτισμού.

ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ

Ο στόχος του μαθήματος «Ανιχνεύσεις στην ιστορία και στον πολιτισμό των Ελλήνων» δεν είναι η αφομοίωση ενός συνόλου ιστορικών πληροφοριών ή αναπαραστάσεων, αλλά η ανάπτυξη κριτικής ιστορικής σκέψης μέσω της ανακάλυψης. Η εξοικείωση των εκπαιδευτικών με τα ανοικτά προβλήματα της ιστορικής επιστήμης θα πρέπει να συνδέεται με την αξιοποίηση της δικής τους εμπειρίας, των ενδιαφερόντων και ενασχολήσεών τους. Η επιστημονική και διδακτική υποστήριξη των εκπαιδευτικών της Διασποράς μέσω της τηλεεκπαίδευσης μπορεί να συμβάλλει στη διεύρυνση του ορίζοντα της ιστορικής παιδείας τους και στην ενθάρρυνσή τους να υιοθετήσουν στην καθημερινή τους εκπαιδευτική δραστηριότητα, νέες, καινοτόμες διδακτικές προσεγγίσεις της ιστορίας σε αντιστοιχία με τις τάσεις ανάπτυξης της σύγχρονης ιστορικής επιστήμης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Braudel F. (1969), *Ecrits sur l'histoire*, Paris, Flammarion.
- Dosse F. (1993), *Η ιστορία σε ψίχουλα*. Από τα *Annales* στη Νέα Ιστορία, μτφρ. Αγγ. Βλαχοπούλου, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Moniot H. (1993), *Didactique de l'Histoire*, Nathan, Paris.
- Poster M. (2001), *Η Ιστορία συμβαίνει στο Διαδίκτυο*, Ελευθεροτυπία 7/12/2001, Ένθετο Βιβλιοθήκη, 12-14.
- Ross M. (1984), *The Aesthetic Impulse*, Pergamon Press.
- Williams R. (1994), *Κουλτούρα και Ιστορία*, μτφρ. Βεν. Αποστολίδου, Αθήνα, Γνώση.
- Γιαννόπουλος Γ. (1988), Σκοποί του μαθήματος της ιστορίας, στο Σεμινάριο 9 -ΠΕΦ, Το μάθημα της ιστορίας στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση, Αθήνα, 47-60.
- Γοδόση Ζ. (1990), Το αρχαιολογικό αντικείμενο και η διδασκαλία της Ιστορίας μέσα από τα σχολικά εγχειρίδια, Τομή 301, τευχ. 1.
- Δαμανάκης Μ. (επιμ.) (1999), *Παιδεία ομογενών: θεωρητικές και εμπειρικές προσεγγίσεις*. Συνολική έκθεση –μελέτη της επιστημονικής επιτροπής του Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο, Ε.ΔΙΑ.Μ.ΜΕ.
- Δαφέρμος Μ. (2004), *Ανιχνεύσεις στην Ιστορία της Παιδείας* (αρθροπαρουσίαση των δημοσιευμένων στη ρώσικη γλώσσα μελετών του Α. Χουρδάκη), *Επιστήμες της Αγωγής*, 2, 129-136.
- Υγκερς Γ. (1991), *Νέες κατευθύνσεις στην ευρωπαϊκή ιστοριογραφία*, μτφρ. Βασίλης Οικονομίδης, Αθήνα, Γνώση.
- Κόκκινος Γ. (1998), *Από την ιστορία στις ιστορίες. Προσεγγίσεις στην ιστορία της ιστοριογραφίας, την επιστημολογία και τη διδακτική της ιστορίας*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.
- Λε Γκοφ Ζ. (1998), *Ιστορία και μνήμη*, Αθήνα, Νεφέλη.
- Λεοντίνης Γ. (1996), *Διδακτική της Ιστορίας. Γενική – τοπική ιστορία και περιβαλλοντική εκπαίδευση*, Αθήνα.
- Μαργαρίτης Γ. (1988), *Διδασκαλία της ιστορίας-διδασκαλία της γεωγραφίας: τύχες κοινές; στο Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Η διδασκαλία της ιστορίας στη μέση εκπαίδευση*, Αθήνα, Εκδόσεις Γρηγόρη.

- Μπόκολας Β. (2004), Προς μια «Νέα Σχολική Ιστορία»: το παράδειγμα του πανεπιστημίου Κρήτης, Ιστορία και Περιεχόμενο της Εκπαίδευσης, Αθήνα, Ατραπός, 265-281.
- Παπαδάκης Ν. - Μπόκολας Β. (2004), Εγχειρίδια Ιστορίας και Πολιτισμού των Ελλήνων της Διασποράς: μεθοδολογία συγγραφής διδακτικού υλικού, Ιστορία της Νεοελληνικής Διασποράς: Έρευνα και διδασκαλία, τομ. Β', Ρέθυμνο, Ε.ΔΙΑ.Μ.ΜΕ., 306-320.
- Σβορώνος Ν. (1976), Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας, Αθήνα, Θεμέλιο.
- Φίλιας Β. (2000), Κοινωνιολογία του Πολιτισμού, τ. Α', Βασικές Οριοθετήσεις και Κατευθύνσεις, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση.
- Χουρδάκης Α. (1997), Η Ιστορία της Παιδείας: επιστημολογία, μεθοδολογία και προβληματική Μ. Βάμβουκας - Α. Χουρδάκης (επιμ.), Παιδαγωγική επιστήμη στην Ελλάδα και στην Ευρώπη: τάσεις και προοπτικές, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 92-132.
- Χουρδάκης Α. (2001), Θεωρητικές και διδακτικές προσεγγίσεις στην Ιστορία και τον Πολιτισμό: Προλεγόμενα στη σύνταξη ενός Αναλυτικού Προγράμματος για τα ελληνόπουλα του εξωτερικού, στο Προλεγόμενα Αναλυτικού Προγράμματος για την Ελληνόγλωσση Εκπαίδευση στη Διασπορά, Ε.ΔΙΑ.Μ.ΜΕ. Ρέθυμνο, 155-210.
- Χουρδάκης Α. (2004), Προς μια «Ιστορία τρίτου Χώρου»: Ζητήματα διδασκαλίας της ιστορίας και του πολιτισμού των Ελλήνων της διασποράς, Ιστορία της Νεοελληνικής Διασποράς, Έρευνα και Διδασκαλία, τομ. Β', Ρέθυμνο, Ε.ΔΙΑ.Μ.ΜΕ., 297-305.
- Χουρδάκης Α. -Καραγιώργος Δ. (1999), Θεωρητικές προσεγγίσεις για τη σπουδή και τη διδασκαλία του Πολιτισμού και της Ιστορίας, σε αναφορά με την αξιολόγηση του υπάρχοντος διδακτικού υλικού και την διατύπωση βασικών προτάσεων, Μ. Δαμανάκης (επιμ.), Παιδεία ομογενών: θεωρητικές και εμπειρικές προσεγγίσεις. Συνολική έκθεση –μελέτη της επιστημονικής επιτροπής του Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο, Ε.ΔΙΑ.Μ.ΜΕ., 159-190.